

*Adrian Jusupović*

THE CHRONICLE OF HALYCH-VOLHYNIA  
AND HISTORICAL COLLECTIONS IN MEDIEVAL RUS'

Transl. Miłka Stępień

(East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450. 81.)

Brill, Leiden–Boston 2020. 244 oldal

A középkori történetírás szövegei nehezen kibogozható kérdések tárházai. A krónikaszövegeket megközelíthetjük a kézirat-történet vagy a stílus szempontjából, de felfedezhetünk bennük bibliai vagy más szerzők műveiből származó kölcsönzéseket is. A merítési kör óriási, az eredmények pedig többnyire hipotetikusak és sohasem lezártak. Egy-egy új megállapítás a dominóelv szerint sok mindent megváltoztathat, ami az Árpád-kori történelem szempontjából kulcsfontosságú. A keleti szláv krónikákat fenntartó kódexek legrégebbike a 14. század végén keletkezett, a 15–16. század folyamán ugrásszerűen megnőtt a számuk, és a krónikaírás még a 17. században is virulens műfaj maradt. A korábbi szövegek kompilálása mindig új szempontok szerint történt, s a múltat a jelen igényei szerint értelmezték.

A forráskritikai módszer doyenje Oroszországban a nyelvész Alekszej A. Sahmatov (1864–1920) volt, akinek szövegrekonstrukcióját a Kijevi Rusz első krónikájáról világszerte elfogadták a kortársaitól kapott számos kritika ellenére is. (Magyarul: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. Szerk. Balogh László – Kovács Szilvia. Bp. 2015.) Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az a megállapítás, hogy a Rusz történetírása három krónikacsaládra (novgorodi, vlagyimir-suzdali moszkvai folytatással, délnyugati) bontható – mindegyiket számos másolat és szövegvariáns alkotja. A harmadik (délnyugati) kódexcsalád legrégebbi darabja egy 1420 körül készült másolat, az úgynevezett Ipatyjev-kódex, amely nevét arról a koztromai monostorról kapta, ahol a kéziratot a 19. század elején felfedezte az író és történetíró, Nyikolaj M. Karamzin (1766–1826). Az Ipatyjev-kódexben – és a hasonló történeti szöveget fenntartó későbbi kódexekben – található krónikaszöveg eseményleírása a 13. század végénél megszakad, nincs folytatása. Tartalmát tekintve egyértelmű, hogy a Rusz déli régiójában készült. Ezen kódexcsalád krónikaszövege három jól elkülöníthető részre tagolódik. A 12. század második évtizedéig terjedő korszakot a *Régmúlt idők elbeszélése*nek egy variánsa (az úgynevezett harmadik redakció) képviseli, amely zömében megegyezik a másik két kódexcsalád korai szövegével. Az 1118–1198/99 közötti évtizedek leírása az úgynevezett *Kijevi Évkönyv*, amely főleg a déli központokra (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl, Halics-Volhínia) összpontosít. A 13. századra vonatkozó harmadik rész, a *Halics-Volhíniai Évkönyv* teljesen egyedi szöveg, tartalmi és stiláris szempontból is. Az Ipatyjev-kódex történeti szövegét a szláv nyelvű szakirodalomban *Ipatyjev Évkönyv* elnevezéssel jelölik, noha tartalmát tekintve inkább krónika, s 13. századi részeiben még a *gesta* megjelölés sem lenne indokolatlan. Az *Ipatyjev Évkönyv* 12–13. századi szövegét Sahmatov adta ki az Ipatyjev-kódex szövegvariánsára építve 1908-ban, de közölte az eltérő olvasatokat is. Azóta több reprint kiadás született (1962, 1997, 2001) mutatókkal és új bevezetővel kiegészítve, de a forrásszöveget változatlan formában adták közre. Az unikális 13. századi rész, a *Halics-Volhíniai Évkönyv* önálló utat járt be, angol, német, mai orosz és ukrán fordításai is ismertek.

Ezt a szöveget tette vizsgálat tárgyává a két lengyel történész, Adrian Jusupović és Dariusz Dąbrowski által vezetett projekt. Munkatársaikkal (Alekszandr Majorov, Irina Jurjeva és Tatjana Vilkul) együtt az alapoktól indultak, a kéziratok vizsgálatával. A *Halics-Volhíniai Évkönyv* szövegét fenntartó kéziratok közül csak egy, az eddigi szövegközlések alapjául szol-

gáló Ipatyjev-kódexben olvasható változat tartalmaz évszámokat. A kutatásban régóta ismert évekre bontás utólagos – vélhetően a 15. századi kompilátor által eszközölt – beszúrása okozta problémák miatt döntöttek úgy a lengyel kutatók, hogy a legkorábbi évszámok nélküli szövegvariánsra, a 16. századi Hlebnjykov-kódexre építik az új szövegközlést és annak lengyel fordítását. (Kronika Halicko-Wołyńska [Kronika Romanowiczów]. Wyd. wstęp i przypisy Dariusz Dąbrowski – Adrian Jusupović. Kraków–Warszawa 2017.) Az eltérő olvasatok precíz nyelvi feldolgozásában, a kompilált szövegek eredetének feltárásában és a kommentárok készítésében a moszkvai nyelvész Irina Jurjeva, a szentpétervári történész Alekszandr Majorov és a kijevi krónikakutató Tatiana Vilkul működtek közre.

A krónikával kapcsolatos kutatásokat Adrian Jusupović foglalta össze lengyel nyelvű monográfiájában (Kronika halicko-wołyńska [Kronika Romanowiczów] w latopisarskiej kolekcji historycznej. Kraków–Warszawa 2019.), amely a szóban forgó angol nyelvű változat alapja. Az említett kutatási projekt következménye, hogy a monográfia *Előszavát* (vii–xxi.) Jusupović és Dariusz Dąbrowski együtt jegyzik, s fontos megállapításokat rögzítenek az ókeletiszláv elbeszélő források útvesztőiben járatlanok számára. Bemutatják a szöveget fenntartó kódexeket és kapcsolataikat, a terminológia problémáit és összefoglalják a műfaji meghatározással kapcsolatos nézeteket. Ez utóbbi azért fontos, mert a szláv nyelvű terminológia (*letopis*) olyan gyűjtőfogalom, amely az *annales*, *chronica*, *gesta* jelentések mellett magában foglalja a „kódex” jelentést is. A fogalomhasználatot illetően egy lábjegyzet (viii. 3. jegyzet) utal egy félreértésre, amely az amerikai Christian Raffensperger egyik monográfiájának címében is megjelenik (Kingdom of Rus’. Kalamazoo–Bradford 2017.). A Kijevi Ruszt nem lehet ugyanis királyságnak nevezni, a Rurik-dinasztia szereplői fejedelmek voltak, nem királyok. Egyetlen kivétel az 1253-ban a pápai legátus által valóban királlyá koronázott Danyiil Romanovics.

A koncepció, mely szerint a 13. század végi krónika lényegében a Rurikok Romanovics ágának krónikája, Adrian Jusupović nevéhez fűződik. A *Bevezetőben* (1–11.) olvasható az a módszertani megközelítés, amelyre kutatási eredményei épülnek. A szerző nem különálló szövegcsoporthokként vizsgálta az Ipatyjev-kódex történeti szövegét, hanem egységes egészként közelítette meg. Véleménye szerint a *Régmúlt idők elbeszélése* és a *Kijevi Évkönyv* elválaszthatatlan a *Halics-Volhíniai Évkönyv* szövegétől, mivel az egész a 15–16. századi kompilátorok keze nyomát viseli. Jusupović elveti azokat a korábbi kísérleteket, amelyek az egyes szövegrészek szerzőit egy-egy konkrét személyhez próbálták kötni; mindössze annyit szögez le, hogy a történetíró a Romanovicsok környezetéből került ki.

A *Bevezető* megadja a monográfia fejezetekre tagolásának szempontjait is. Az öt fejezet közül három egy-egy fejedelem személyéhez kapcsolódó szövegrészt elemez, akik a 13. századi történet kulcsszereplői voltak. Az első fejezet Roman Msztyiszlavics, az első halics-volhíniai fejedelem (1199–1205) halálát követő dicsőítő szövegrészt elemzi (12–27.), amely a *Kijevi Évkönyv* és a *Halics-Volhíniai Évkönyv* szövegét köti össze. Ez a panegirikus szöveg az *Encomium* megjelölést kapta. A harmadik fejezetben (79–109.) a szerző egy feltételezett, egykor önálló krónika létezésével érvel, amelynek főszereplője Roman Msztyiszlavics fia, Danyiil Romanovics (1201–1264). Az ötödik fejezetben (131–191.) Vlagyimir Vaszilkovics személye áll a középpontban. Ő Danyiil unokaöccse és Volhínia utolsó, hosszú ideig uralkodó fejedelme (1269–1289) volt. A második és a negyedik fejezet tematikus címetek visel: a *Rosztjiszlavicsok Kijevi Krónikája* (28–78.), illetve Mihail Hruszevszkijtől kölcsönzött megjelöléssel: *Ihletett krónikairás* (110–130.). Az első fejezet az 1205 előtti, a második az 1205–1228, a harmadik az 1228–1244, a negyedik az 1245–1259, az ötödik pedig az 1260–1290 évek közötti eseményeket foglalja össze.

A második fejezet gondolatmenete visszatér Vlagyimir T. Pasuto (1918–1983) véleményéhez, mely szerint a *Halics-Volhíniai Évkönyv* 1238-ig a kijevi évkönyvírás folytatása volt. Jusupovićnál ez a szövegrész kapta a *Rosztjiszlavicsok krónikája* megjelölést, és Pasutótól eltérően 1228-cal,

Msztyiszlav Msztyiszlavics halálával zárja a periódust. Az 1228 utáni szövegrészről azt feltételezi a szerző, hogy eredetileg egy Danyiil tetteit megörökítő önálló krónika lehetett. E feltételezett krónika záródátuma a magyar történelemben is fontos esemény: az 1245. augusztus 17-én lezajlott Jaroszlavl alatti csata, amelyben IV. Béla veje, Rosztyiszlav vereséget szenvedett. Danyiil életében ez az ütközet semmiképpen sem fordulópont. A krónikaszöveg 1259-ig több olyan tematikus egységből áll, ahol a krónikás mellőzi a kronológiát, ilyenek például a mongolokkal és litvánokkal (a szövegben a jatvag törzs szerepel) folytatott harcok, illetve IV. Bélával karöltve a Babenberg örökségért vívott küzdelem. Az 1260–1290 közötti rész vizsgálatánál a szerző kimutatja, hogy a krónikás-kompilátor a korábbi szövegeket ismét felhasználja (175–178.), aminek a regnáló fejedelem legitimitásának alátámasztása lehetett a célja.

A szerző következtetéseit a *Konklúziók* fejezet foglalja össze (192–197.). Az itt felsoroltak közül kiemelendő az az eredmény, amely szerint az Ipatyjev-kódexcsalád által fenntartott krónika valójában egy 13. század végén összeállított szintézis, amely azzal a céllal íródott, hogy a Rusz létrejöttét és történetét egységes keretek között mutassa be (197.). Jusupović szerint a *Rosztyiszlavicsok krónikájá* Jan Długosz még önálló formában forgathatta.

A kötetet egy melléklet, bibliográfia, valamint személy-, földrajzi név- és népnév mutató zárja. A *Melléklet* (198–210.) nagyon hasznos lesz mindazoknak, akik az Ipatyjev-kódexcsalád történeti szövegét tanulmányozzák, ugyanis Jusupović évekre bontva táblázatba foglalja a Hlebnjykov-kódex alapján 2017-ben kiadott mű oldalszámait, megfelelően az 1908-ban Sahmatov által kiadott Ipatyjev-kódexbeli szöveg oszlopszámaival. (Sahmatov kiadása és minden erre épülő későbbi szövegek oldalként két számozott oszlopba rendezve közli a szöveget.) A táblázathoz hozzárendeli saját monográfiája oldalszámait és – széljegyzet formájában – a szövegre vonatkozó megállapításait. A Jusupović által felállított kronológiából hiányolható, hogy II. András hadjáratái esetében nem vett figyelembe olyan korrekciókat, amelyek a magyar (de nem csak magyar nyelven olvasható) szakirodalom eredményei. A magyar szakirodalom hiánya sajnos általános jellemzője a bibliográfiának (211–234.), amelyben Zsoldos Attila archontológiáján, Vásáry Istvánnak az Aranyhordáról szóló két 1978-ban megjelent tanulmányán kívül e sorok írójának néhány régebbi írása szerepel csupán. A forrásszöveg tartalma és a regionális szemlélet megkívánta volna a régióval foglalkozó szakirodalom szélesebb körének bevonását, így például a cseh Jitka Komendová munkáinak feldolgozását. A Babenberg-örökség körüli problémák vázolásához csupán a lengyel Norbert Mika kötetét találjuk, osztrák szerző tollából származó írás nem szerepel a munkában, ahogy a belorusz Alekszej Martinyuknak a kérdést alaposan tárgyaló monográfiája (Avsztrija i VosztocsnaJa Jevropa v szisztjeme perszonalnih szvjazej i kulturnih kontaktov [XIII–nacsalo XVI veka]. Moszkva 2019.) is hiányzik. Hasznos lett volna néhány genealógiai tábla, amelyek segítségével a „Romanovicsok” és a „Rosztyiszlavicsok” leszármazásrendje, rokonkapcsolataik és a Rurik-dinasztián belüli helyük könnyen áttekinthetőbbé váltak volna. Tény, hogy a szláv nevek átírása nem könnyű, próbára teszi a fordítót és a szerzőt egyaránt. Egy-egy kézenfekvő megoldás hiánya inkább csak szépséghiba: például a monográfia lengyel nyelvű változatában a Rosztyiszlavicsok-klán (dinasztiáig) neve lengyel átírásban szerepel (Latopis Rościslawiczów, Kroniki Romanowiczów), az angol szövegben pedig megmaradt a „Rostislavichi” és „Romanovichi” használata a nyelvben logikus „Rostislaviches” és „Romanoviches” helyett.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Adrian Jusupović monográfiája egy olyan kutatócsoport által folytatott alapkutatásra épül, amelyet Sahmatov óta nem produkált a szlavisztika és a Kelet-Európával foglalkozó medievisztika. A megállapítások újdonsága abból következik, hogy a hangsúlyt a kódex szövegét összeállító 14. század eleji kompilátor szempontjából és lehetséges eszközeinek tükrében szemléli. Ahhoz továbbra sem fér kétség, hogy az 1290 táján megszakadt szöveg a 14. század elején készült. Az a kérdés azonban még mindig nyitott, hogy vajon miért csak a 15. század elejéről származik az első fennmaradt kézirat, illetve mi adta az

aktualitását a később készült másolatoknak. Jusupović elemzése újat hozott a szöveg szerkezetének vizsgálatában, de megállapításai – ahogy esetenként maga is jelzi – hipotetikusak, ami a későbbi kutatás számára is bőven nyitva hagy kérdéseket. Vitathatónak gondolom, hogy Jusupović a Danyiil fejedelemtől írott elbeszélést „feldarabolva” több szerzőhöz rendeli (a 2., 3. és 4. fejezetekben), és Danyiil halála időpontját (1264) nem tekinti a szöveg történetében cezúrának. Továbbra sem gondolom elvetendőnek, hogy a Danyiilról szóló részeket egységes *gestaként* kezeljük, amire a halála utáni dicsőítő szöveg enged következtetni.

Mindezzel együtt a kötet fontos mérföldkő a *Halic-Volhíniai Évkönyv* és a régió történetének kutatásában. Használata megkerülhetetlen, és a témában alkotott munkák esetében ott van a helye Pasuto és Włodarski jelentős művei mellett.

Font Márta

Bee Yun

## WEGE ZU MACHIAVELLI

### Die Rückkehr des Politischen im Spätmittelalter

(Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte B. 91.)

Böhlau, Wien–Köln–Weimar 2021. 318 oldal

Mikorra esik a politikai gondolkodás nagy fordulópontja? – e kérdésre keresi a választ a szerző. Szerinte a politikaelmélet művelői a történelem folyamán két módszert követtek, amelyek egyben tudománytörténeti korszakokat is jelentettek. Az első szerint az emberi világ csak része egy nagyobb egésznek, amelyet világosan megfogalmazott törvények kormányoznak, ahol az erkölcsös és jogos cselekedetek elnyerik jutalmukat, az erkölcstelenek és jogtalanok pedig büntetésüket. E felfogásnak Bee Yun az igencsak mesterkéltné „necesszitorisztikus” nevet adta, amelyet a középkori filozófia kutatóinak „necesszitarizmus” kifejezéséből fejlesztett ki. Ezzel szemben áll a pragmatikus gondolkodás, amely a közéleti cselekedetek gyakorlatát vizsgálja. A könyv eredeti változata 2009-ben készült el, amikor azt Berlinben doktori értekezésésként nyújtotta be a szerző, aki azóta már az egyik szülői egyetem politológia tanszékének docense.

Bee Yun a pragmatikus politikaértelmezés kezdeteit keresve e dichotomikus rendszerben helyezte el azokat a szerzőket, akik a politikáról írtak. A könyv azonban nemcsak forrás-elemzés, hiszen a szerző a modern történetírásban megszokott módon rendszeresen reflektál azokra a kutatókra, akik e problémát tárgyalták, közülük leginkább azokra, akikkel nem ért egyet. A vitatott kiindulópontot Jakob Burckhardtnak az a tézise jelenti, amely szerint a pragmatizmus, egyáltalán a modern politikai gondolkodás a kereskedelmi kapitalizmus világában élő városköztársaságban, Firenzében Machiavellivel kezdődött volna. Bee Yun ezt az elképzelést két egymással ellentétes nézetrendszerre, a felvilágosodás középkorkritikájára és a német romantika eszményített középkorképére vezeti vissza. Az ő elemzéseiből épp ennek az ellenkezőjéről bizonyosodunk meg: Machiavelli ezer szállal kötődött kora általános nézeteihez, egyrészt a népnyelvű irodalom kritikus hatalomfelfogásához, másrészt az 1494-es francia inváziót követő firenzei politikai válságból való kiútkereséshez. A könyv első része a Machiavelli előtti politikai gondolkodók nézeteit veszi szemügyre, azt vizsgálja, melyikük hogyan viszonyult a politikához.

A görög filozófusok kezdetben a necesszitarizmus talaján álltak. Bee Yun ezt fedezte fel Protagorasz tanáiban, akárcsak a valamivel később keletkezett szofisztikus szövegben, az *Anonymus Iamblich*-ben. Platónnál és Arisztotelésznel azonban már más megfontolásokkal találkozunk, ők ugyanis mindketten megkülönböztették a gyakorlati és a racionális tudást. A kései antikvitás keresztény szerzői, Szent Ágoston és Boethius azonban egyértelműen a necesszitarizmus mellett kötelezték el magukat. Ez a szemlélet egy évezreden át határozta meg a nyugati gondolkodást. E felfogást láthatjuk a korai és az érett középkor szerzőinél, nem változtatott ezen Aquinói Tamás sem, de ezt figyelhetjük meg Gratianusnak a természetjogról szóló mondataiban is.

Fordulatot a 14. század eleje hozott. A kor gondolkodói szkeptikusak voltak a politika racionális értelmezésével szemben, az emberi cselekményeket és az univerzumot elválasztották egymástól, szakítottak azzal, hogy a politikai cselekedeteket etikai és jogi normák szerint ítélik meg, végül pedig megpróbálták olyan normákat találni, amelyek a közösség sikere és kudarca alapján értékelték e tetteket. Hat szerző, Johannes Quidrot, Luccai Tolomeo, Padovai Marsilius, William Ockham, Bartolus de Saxoferrato, végül Coluccio Salutati műveinek erről szóló részeit vizsgálta Bee Yun. Korántsem lehet azt állítani, hogy a pragmatikus politikaelmélet képviselői a pápasággal szemben álló országok szószólói közül kerültek volna ki. Luccai Tolomeo a pápai udvar politikáját vizsgálta tollával, Coluccio Salutati pedig egy guelf hagyományaira büszke város polgára volt. Az utóbbi szerző esetében az „elmélet” szóval talán érdemes csínján bánnunk. A firenzei kancellár, Salutati levelei ugyanis leginkább a mindenkori politikai cél szolgálatába állított propagandairatok, amelyekben a tudományos meggyőződésnek nem sok hely jutott. Bee Yun szerint ők hatan, és persze kortársaik, hozták vissza a politikaelméletet Európába, hiszen a szerző felfogása szerint csakis a pragmatikus megközelítés érdemli meg a politikaelmélet nevet.

Közös volt bennük, hogy az országok kormányzatának különbségeit a különféle népek és az általuk lakott területek helyzetének eltéréseire vezették vissza. A Tolomeónál megfigyelhető hatalomkritika nem jelentett köztársaság-pártiságot, csak az udvari emberek szokásos manírját. Salutati sem általában volt republikánus, csupán hazája politikai berendezkedését dicsőítette, hiányzott azonban belőle bármiféle monarchiaellenes beállítottság. Leonardo Bruni, Matteo Villani mind ezt a pragmatikus, nem antimonarchikus republikánizmust képviselték. Ehhez a hagyományhoz csatlakozott Machiavelli is *A fejedelem* írásakor.

Ő azonban korántsem száz évvel korábbi szerzőkre támaszkodott, hanem kora gondolatait formálta szöveggé. Nem szakított a Firenzében szinte kötelező republikánizmussal, de pontosan leírta a köztársaság valóságos működését, az állandó belső meghasonlást és ebből keresett kiutat. Ekkor már Firenze jó ideje a megújítás (*renovatio*) lázában égett. A Mediciek 1494-es bukása után a város előkelői egy velencei típusú berendezkedés kialakításán gondolkodtak, mindeközben Savonarola is *renovatiót* hirdetett, a régi szokásokhoz és erkölcsökhöz való visszatérést. A firenzei köztársaság megújításának szándéka sarkallta Machiavellit is 1513-ban *A fejedelem* megírására. Ez és Machiavelli más művei nem egy új gondolkodás első megfogalmazásai voltak, hanem egy két évtizede helyét kereső társadalom próbálkozásainak lezárását jelentették.

Machiavelli távolságtartóan, néha egészen lekezelően nyilatkozott az antikvitásról. Az antikvitás kultuszának e kritikájával azonban nem volt egyedül. Bruni, Bracciolini, Nicolaus Cusanus hasonló nézeteket fogalmaztak meg. A pragmatikus politikai gondolkodás tehát nem jelentette az ókori minták kritikátlan átvételét.

A könyv utolsó lapjain a szerző egy olyan gondolatkört is megismertet olvasóival, amelynek a legcsekélyebb kapcsolata sem volt sem a 14. századi politikai írókkal, sem a humanizmussal. Ez az általa „vulgárpragmatizmus”-nak hívott világnézet, amely éleslátó szókimondással írta le a politika valóságát, és már évszázadokkal Machiavelli előtt jelen volt az európai közgondolkodásban. A szerencse kerekét forgató Fortuna szimbóluma a 12. század óta megfigyelhető könyv-illusztrációkon, a szerencsét a csalással mindig meglóvuló róka pedig szintén a 12. században

jelent meg a francia regényirodalomban, hogy aztán Reineke Fuchsként a német irodalomban is gyökeret verjen. Az itt megjelenő világkép minden addiginál gyakorlatiasabb volt. Bukás itt csak az igaz hívőkre és az erkölcsösökre várt, felül csak azok maradtak, akik állandóan résen voltak és könnyűszerrel túltették magukat erkölcsi aggályaikon. Az ezen motívumokat használó alkotások eredetileg példamutató céllal készültek, vissza akarták vezetni az embereket a bűntől elfordult világba, ez az erkölcsstanító jelleg azonban a 14. században elhalványult, és a tiszta cinizmus lépett az előtérbe. Machiavelli jól ismerte e világfelfogás műveit, és egyes elemeit beépítette könyveibe. A sokáig humanistának tartott pragmatizmus tehát az ideális humanizmustól legtávolabb álló, vagy inkább mondjuk úgy, sokáig legtávolabbinak tartott, korábbi felfogásból építkezett.

A magyar olvasók figyelmét fel kell hívni arra, hogy a szerző a 15. századi pragmatikus politikai gondolkodás legjobb példájának Aurelio Brandolini dialógusát tartja, amelyben Hunyadi Mátyás és Corvin János beszélgetnek arról, hogy vajon a köztársaság vagy a monarchia-e a jobb államforma. Bee Yun alapos szöveg- és képelemzése, logikus következtései, megfontolt kritikája hasznos olvasmány lehet mindenkinek, akit érdekel az ókori, középkori és a 16. század eleji politikai gondolkodás. A mű nemcsak az alapkérdésként feltett esetben számol le a korábbi humanizmusértelmezéssel, hanem más tekintetben is tovább árnyalja a sokáig egyszerűsítően humanistának nevezett műveltségsménnyről alkotott képünket.

*Tringli István*

## DÉLSZLÁVOK PÁRIZSBAN

Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai

Szerk., bev. Papp Árpád

Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta 2021. 758 oldal

Papp Árpád nem titkolt célja, hogy „gránitba vésett közhelyeinken” túllépve a magyarul jórészt ismeretlen délszláv források segítségével mutassa be a trianoni történet „lehetséges másik olvasatát”, a párizsi békeidegáció délszláv küldöttségének céljait, érvrendszerét, illetve azok megvalósulását. Papp Árpád azért is szükségesnek tartotta a szakítást a „források használatának egyoldalú gyakorlatával”, mivel a trianoni határok megrajzolása volt a délvidéki/jugoszláviai magyar kisebbség létrejöttének eredendő forrása.

A szerző – végzettségét tekintve – nem történész, hanem néprajzos, muzeológus, a Szabadkai Városi Múzeum munkatársa, de meggyőződése, hogy a néprajztudomány „jóformán minden tudományág módszerét a maga hasznára fordíthatja”, és hozzájárul más tudományágak eredményeihez. Ennek igazságáról az esetleges kétkedőket minden bizonnyal meggyőzi Papp Árpád két korábbi, bátran mondhatjuk, hézagpótló munkája: Jovan Cvijic, az európai hírű föld- és néprajztudós, a Szerb Királyi Akadémia elnöke nagyívű munkájának magyar nyelvű fordítása (A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai. Zenta 2009.), illetve az 2015/2016-ban szintén Zentán kiadott *Igaz történetek Mindenki földjéről* című kétkötetes munkája. Ez utóbbi személyes visszaemlékezéseket közöl a délvidéki/vajdasági magyarok 1941 és 1948 közötti történetéből.

A trianoni békediktátum centenáriuma idején történetírásunkban kiemelt figyelmet kapott a magyar határok megvonásának kérdése, és Papp Árpád kötete is ebbe a vonulatba illeszkedik. A szerző Cvijic nézetein, tevékenységén keresztül mutatja be a délszláv békeidegáció (hivatalosan a Szerb Királyságot hívták meg a béketárgyalásokra) párizsi tevékenységét, pontosabban az új állam északi határokra vonatkozó területi követeléseit, Magyarországot déli hatá-

ának alakulását. Munkája alapos levéltári kutatásokon alapszik, figyelme kiterjedt a délszláv béke delegációra a Jugoszláv Levéltárban (Arhiv Jugoslavije) őrzött anyagaina, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (Srpska akademija nauke i umetnosti) kéziratárában őrzött Cvijić-hagyatékra, illetve a néprajzi-földrajzi szekció dokumentumaira is, amelyek az újvidéki Szerb Matica kéziratárában (Rukopisno odeljenje Matice srpske) találhatók. Mindezek mellett pedig Papp Árpád szintén haszonnal forgatta Jovan Cvijić özevegények visszaemlékezéseit. Ha azonban végignézzük a szakirodalmi hivatkozások jegyzékét, meglepődve látjuk, hogy a Trianonra vonatkozó, igen bőséges magyar nyelvű irodalomból alig néhány magyar szerző neve bukkan fel. Az ő munkáik közül leggyakrabban az Ádám Magda és Ormos Mária szerzőpáros interneten is hozzáférhető, francia diplomáciai iratokat közlő forrásgyűjteményének első kötetével találkozunk. Miközben joggal hiányoljuk a magyarországi szerzők munkáinak alaposabb ismeretét, arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ez a döntés a szerző tudatos választása volt. Papp Árpád szándékosan lépett ki „saját komfortzónájából”, és tudatosan a Magyarországon nem vagy csak alig ismert délszláv szerzők igen gazdag munkáira támaszkodott. A szerb és horvát nyelvű szakirodalom ismerete viszont igazán alapos, sőt teljesnek mondható. Leggyakrabban Stanoje Stanojević, Andrej Mitrović, Milorad Ekmečić, Bogdan Krizman és Ljubinka Trgovčević ma már alapműnek számító írásait említhetjük ehelyütt.

A könyv két nagyobb egységből áll: az *Egy új állam a Balkán-félszigeten* című, szinte önálló könyvnyi terjedelmű tanulmányból, valamint a dokumentumokat tartalmazó *Szóvegyűjtemény*-ből. Az első rész alapvető információkat közöl a békekonferencia döntéshozatali struktúrájáról, és bemutatja a déli magyar határ megrajzolásában kompetens Központi Területi Bizottság román és délszláv albizottságainak tevékenységét. A hivatalosan 1919. január 14-én Jovan Cvijić vezetésével megalakult néprajzi-történelmi szekció, azaz a szerb kormány által kinevezett szakbizottság munkájáról készült 28 fennmaradt jegyzőkönyv alapján – a magyar nyelvű szakirodalomban először – kronológiailag rendezett információkat közöl ennek tevékenységéről, amelynek, mint írja, az volt a feladata, hogy a majdani államhatárok legitimitását tudományos érvekkel alátámassza. Bácska, Bánát és Baranya történelmében, néprajzában, valamint földrajzában jártas szakembereket és több, a vitás területek sajátosságait jól ismerő „szakértőt”, vagyis helyi egyházi és világi méltóságot is bevontak a szekció munkájába. A Blaško Rajić szabadkai bunyevác katolikus pap által vezetett szabadkai küldöttségen kívül – amelynek az volt a feladata, hogy bizonyítsa: Szabadka délszláv többségű város – még számos helyről (Baja, Bánát, Deszk, Szöreg stb.) érkeztek küldöttségek Párizsba. Nekik szintén az adott terület délszláv jellegét kellett bizonyítaniuk, beadványaik elemzése során a szerző egyértelműen rámutat, hogy a Belgrád által inspirált helyi küldöttségek nem gyakoroltak érdemi hatást az északi határ megvonására.

Papp Árpád véleménye szerint a Jovan Cvijić vezette néprajzi-történelmi szekció, miközben több alkalommal összeütközésbe került a délszláv politikai delegáció vezetőjével, a tapasztalt és nagy tekintélyű Nikola Pašićyal, a delegáció „legsikeresebb szekciójának bizonyult” és Cvijić saját kapcsolatai révén közvetetten is komoly hatást gyakorolt a „négyek” döntéshozatalára.

Mint ismeretes, a délszláv küldöttség két „sarkalatos területi koncepcióval” érkezett a béketárgyalásokra: Petar Pešić tábornok stratégiai megfontolásokon alapuló területi követeléseivel, illetve a Cvijić által kidolgozott, etnikai, néprajzi, földrajzi érvekre alapozott nemzetállami koncepcióval. Bár Pešić tervete nem talált érdemi meghallgatásra Párizsban, a szerző érzékelteti azt is, hogy szükség esetén maga Cvijić is átlépte saját, tudományos meggyőződése által diktált etnikai, statisztikai szempontjait, és a Bánát kérdésében stratégiai érveket is használt, Temesvár esetében pedig nem zárkózott el a népszavazástól sem.

A magyar olvasók számára sok új információt tartalmaznak azok a részek, ahol a szerző a Nikola Pašić vezette délszláv delegáció felkészületlenségéről, a delegáció szerb és horvát tagjai közötti nézeteltérésekről, a magyar etnikai statisztikai adatok megkérdőjelezéséről, a politikai

küldöttség és a néprajzi-történelmi szekció napi tevékenységéről ír. A határok kérdésében készített hét memorandum – közülük elsősorban Cvijić *Északi határokról* írott összefoglalójának, valamint Pašić *A szerbek és magyarok közötti határ Bácskában* című kéziratának elemzése – alapján Papp Árpád Belgrád béketárgyalásokon alkalmazott érveinek három csoportját különíti el. Megkülönbözteti a küldöttség által korrigált számbeli etnikai adatokat, vagy ahogyan ő fogalmaz, a magyar állami statisztikák „tetemre hívását”, a történelmi érveket, azaz annak hangsúlyozását, hogy milyen szerepet játszott Bánát, Bácska és Baranya a délszláv nemzeti fejlődés történetében, valamint a stratégiai-földrajzi szempontokat. E történelem-felfogás állandó eleme a szláv őslakosság magyar honfoglalás előttről datálható jelenlétének és kontinuitásának kimutatása volt.

A *Vox populi vox Dei* alfejezet a magyar déli határ mentén élő falvak, városok délszláv lakosságának a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz intézett csatlakozási kérelmeit mutatja be. Papp Árpád rekonstruálja e délszláv helyi közösségek magyarokról, románokról, zsidókról és saját magukról alkotott képét is. A magyarokról alkotott kép „kétséget kizáróan elmarasztaló”. A legtöbb panaszt a kiegyezés utáni korszak elmagyarosító intézkedései kapcsán fogalmazták meg. Ezek az úgynevezett helyi csatlakozási kérelmek azonban azt is tükrözik, hogy egyes baranyai falvak lakosai csak azért támogatták a szerb megszállást és közigazgatást, mivel „a kommunistákkal semmi közös dolgunk nincs, s amíg ezek az állapotok uralkodnak Magyarországon, a mostani helyzet megőrzését kérik” (636.). Vagy ahogyan Gyöngyösmellék képviselő testülete fogalmazott: „ők magyaroknak érzik magukat, azok akarnak maradni, kívánják Magyarországhoz való csatlakozásukat – azonban addig, amíg a kommunisták uralma Magyarországon meg nem törik, nem kívánnak szavazni sem jobbra, sem balra” (638.).

A könyv első részének egyik legnagyobb erénye az északi határok kérdésében elfoglalt belgrádi álláspont precíz, időrendben való összefoglalása, valamint e változások okainak elemzése. A történészek számára nagy segítséget nyújt a kötet tanulmány-részének utolsó alfejezete, ahol Papp Árpád kronológiai sorrendben összegezi a Bánátra, Bácskára és Baranyára vonatkozó területi döntéseket. Mind a tanulmányt, mind pedig a forrásokat a szerző igen bőséges, néha talán túlságosan is bőséges magyarázó lábjegyzetekkel látta el.

A kötet második részében 127 dokumentumot olvashatunk, amelyet 11 színes térképmelléklet egészít ki. A források zömét a délszláv békedelegáció, valamint a néprajzi-történelmi szekció iratai teszik ki; közülük 17 forrás az egységes délszláv állam megalakulásának közvetlen előzményeihez kapcsolódik, 123 irat pedig most jelent meg először magyarul. E források közül nehéz kiemelni bármelyiket, a recenzens most mégis a néprajzi-történelmi szekció 1919-ben Párizsban kiadott terjedelmes, eredetileg franciául megjelent *Bánát, Bácska, Baranya kérdése* című memorandumra és Cvijić Jugoszlávia északi hatáiról írott összefoglalójára hívja fel a figyelmet (82–85. számú iratok). Ezek a dokumentumok esszenciálisan tartalmazzák a jugoszláv követelések minden fontos elemét. Sajátos jellegük miatt emelem ki azt a *Vox populi vox Dei – helyi levelek, rezolúciók, kérelmek* című részben közölt 41 iratot, amelyek az új délszláv állam északi határainak kérdésébe új szempontból engednek bepillantást. Ugyanis nemcsak a helyi szláv közösségek egyes népekről és saját magukról alkotott képe rekonstruálható e lokális források segítségével, ahogyan erre már korábban utaltam, hanem egyúttal kiváló korabeli hangulatjelentések is ezek a szövegek, amelyek betekintést engednek e közösségek mindennapjaiba, jövővel kapcsolatos elvárásaiba és az új körülmények által generált konfliktushelyzetekbe.

Úgy vélem, a szerző sikerrel valósította meg ars poeticáját: „A trianoni békeszerződés aláírásának dátuma a Kárpát-medence 20. századi történetének sarokpontja, ami egy korábbi politikai viszonyrendszer végét és egy újabb kezdetét jelentette. Egyik felett sem tisztem ítéletet mondani, inkább [...] a könyvben közölt dokumentumok és adatok segítségével hozzájárulni ahhoz, hogy ne eseményt, hanem folyamatot és többféle szemléletet, indítékot ismerjünk meg” (327.). Sikertől arról is meggyőzőnie olvasóit, hogy a néprajz- és földrajztudós Jovan Cvijić a párizsi bé-



kekonferencia háttértárgyalásain oroszánrészt vállalt, és egy „parthelyzetben” korrigálta a Nikola Pašić vezetete hivatalos küldöttség bizonytalanságait, sőt tévedéseit. Mindezzel – teszem hozzá – árnyalja a Nikola Pašićról alkotott, erősen pozitív képet is. Papp Árpád könyvével a Trianonra vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom egy új, szakmailag megkerülhetetlen kötettel bővült.

*A. Sajti Enikő*

*Fábián Máté*

## EGY FAJVÉDŐ FŐISPÁN A HORTHY-KORSZAKBAN

Borbély-Maczkó Emil (1887–1945)

Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp. 2020. 323 oldal

A pécsi Kronosz Kiadó évek szívsós és színvonalas munkájával a vezető magyar történettudományi kiadók sorába került – még ha ez a sor az áldatlan állapotok miatt jelenleg meglehetősen rövid is. A kiadó Sziluett elnevezésű sorozata évek óta megbízhatóan közli a honi történeti biográfiai részleg legfrissebb eredményeit. Ezen belül is kiemelt helyet foglalnak el a Horthy-korszak hiányzó életrajzi monográfiái, így mindenképpen említést érdemelnek a megjelent politikus-életrajzok: Klebelsberg Kunó, Kánya Kálmán, Darányi Kálmán vagy Károlyi Gyula életrajzai – sorban haladva – Ujváry Gábor, Tóth Imre, Kerepeszki Róbert és Püski Levente tollából.

Az egri Eszterházy Károly (2021-től Katolikus) Egyetem oktatója, Fábián Máté a doktori disszertációját egy, a fentieknél kisebb akciórádiuszú személyről, Borsod, Gömör és Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék (majd később csak simán Borsod és Miskolc törvényhatósági jogú város) mindenható uráról, Gömbös Gyula talán leghűségesebb katonájáról, Borbély-Maczkó Emil főispánról írta. A korszakból megfelelő minőségű főispán-életrajzokkal nem vagyunk jól ellátva. Pedig aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a poszt viselői milyen súlyos és felelősségteljes szerepet játszottak a 20. század első felében Magyarországon. Elég csak arra gondolni, hogy Darányi Kálmántól Keresztes-Fischer Ferencen (egy újabb hiányzó életrajz!) át, mondjuk, Radocsay Lászlóig vagy Lossonczy Istvánig hányan emelkedtek országos pozíciókba főispáni múlttal a hátuk mögött.

Fábián Máté könyve minden bizonnyal zsinórmértékül szolgálhat a későbbi ilyen jellegű kutatások számára. Borbély-Maczkó Emil, a tanuláshoz nem sok kedvet érző, ám vitéz huszártisztté váló fiatalember, majd politikus, vaskezű főispán és rettenthetetlen fajvédő portréja annál is inkább nehéz feladat elé állította a szerzőt, mert az egykori hivatalnok finoman szólva sem volt a toll embere (kivéve az első világháború első hónapjaiban írt harctéri naplóját), közvetlen leszármazottai nem voltak, irathagyatéka pedig nincs, vagy lappang. Ezekkel a feltételekkel kellett elindulnia a kutatónak, s minden adott volt, hogy egy unalmas/szabványos életrajz születésén, hosszan idézett képviselőházi és beiktatási beszédekkel, elszórt levelek utalásainak gigantikus nagyságával és a lényegét jószándékúan homályban hagyó spekulációkkal. Abban, hogy ez nem így történt, minden bizonnyal szerepe van Fábián Máté kutatói alapállásának, amelyet egyszerűen a kíváncsiság szóval lehet leírni. A szerző mindennek utánajárt, ami egy ennyire fragmentált életút feltárásában sikerrel kecsegtetett: tisztában van vele, hogy Borsodbóta-Oncsatelep buszmegállóknak mi a háttere, és hogy milyen viharokat váltott ki főhőse a Parlamentben, amikor a képviselőknak fenntartott büfében 1933. február 23-án provokatívan megebédelt. Mindent tud Borbély-Maczkókról, amit jelenleg tudni lehet róla, ami pedig nem tudható, azt az oldalági leszármazottai

mazottakkal (így a 2020-ban elhunyt Kő Pál szobrászművésszel) folytatott kimerítő levelezésből vagy a családi használatra készült és megszerzett kéziratok alapos elemzéséből hozta elő.

Korábbi publikációi arra utalnak, hogy Fábán Máté elgondolkodott a történeti életrajz értelmén és célján is, és felismeréseit igyekezett bedolgozni a Borbély Maczky-életrajzba. Kötete nemcsak annyiban fontos a Horthy-korszak megértéséhez és megértetéséhez, hogy bemutatja a helyi hatalomgyakorlás technikáit egy, a vármegyéjét 1922–1923, illetve 1930 és 1944 között vaskézrel és a mindenkori kormányzat iránt tanúsított végtelen lojalitással irányító politikus életén keresztül. A biográfia arra is jó alkalom, hogy a magyar historiográfiában a két világháború közötti szélsőjobboldal természetéről zajló csendes disputához is hozzátegye a magáét: a vita centrumában az a kérdés áll, hogy mennyiben van folyamatosság az 1920-as évek fajvédői és az 1930–1940-es évek nemzetiszocialistái, szélsőjobboldali radikálisai között. Egyik oldal (az egyszerűsítés végett: Gyurgyák János, Paksa Rudolf és újabban Bartha Ákos munkái) a megszakítotttságot vagy a nem problémamentes kapcsolatokat hangsúlyozzák, míg mások (Kovács M. Mária, Karsai László és eltérő hangsúlyokkal Ungváry Krisztián) a radikálisok folyamatosságát emelik ki. Az bizonyos, hogy Borbély-Maczkyból nem lett Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tiborral meg egyenesen annyira rossz lett a viszonya, hogy az 1930-as években a párbajozásig jutottak. A főispán a Gömbös-kormány helyi képviselőjeként visszafogta ugyan antiszemitizmusát, de később, a zsidótörvények időszakában nem okozott gondot számára újra elővenni. Majd 1944-ben minden látható lelki tusa nélkül vett részt a helyi zsidóság deportálásának megszervezésében. Ugyanakkor a nyilasok azzal kezdték uralmukat Miskolcon, hogy a korábbi főispánt 1944 októberében letartóztatták, kellőképpen illusztrálva, hogy ez a szélsőjobboldali viszonyrendszer korántsem egyértelmű. Éppen ezért jobb lett volna a könyvben többet olvasni Borbély-Maczky és a helyi szélsőjobboldal viszonyáról, az utóbbiak ellen fogantatott intézkedésekről; bár ha a Fábán Máté által alaposan átnézett helyi levéltárban erről nincs több, akkor bizony nincs mit tenni. Tekintettel arra, hogy a korabeli Magyarország egyik legmagyarabb vármegyéjéről van szó (98,2% magyar az 1930-as népszámlálás szerint), a nemzetiségekkel, így a Volksbunddal szembeni fellépés minden bizonnyal nem igényelt sok erőfeszítést a főispántól, azonban a borsodi iparvidék munkásmozgalmi valószínűleg okoztak némi fejtörést. A lengyel menekültek fogadása körüli érdemeit esetleg kiegészíthették volna a borsodi lengyel menekültekről (például a belső-böcsi táborról) szóló passzusok, ám vélhetően itt megint csak forráshiánnyal állunk szemben.

Bár a szerző néhol hajlamos a korabeli, jócskán apologetikus íráskor egyes megfogalmazásait, fordulatait átvenni, ezeket ügyesen kontrapunktozza. Így amikor megemlíti, hogy Borbély-Maczky a magasabb állásokra (államtitkári posztra, budapesti főpolgármesterségre) vonatkozó invitálásokat mindig elutasította, Fábán hozzáteszi: nemcsak a „vármegyéje iránt érzett szeretete és elhivatottsága”, hanem „talán a megszokott kényelem” miatt is (159). Mintaszerűnek tekinthetők azok az oldalak, amelyeken Fábán Máté főhőse 1924-es és 1926-os választási győzelmét írja le, és elmagyarázza, hogy hogyan jutott hozzá a volt és leendő főispán ehhez a fajvédők között inkább kivételesnek tekinthető győzelemhez. Alaposan elemzi a vetélytársakat, stratégiáikat, a kormánypárt választási kampányát és a miskolci politika társadalomtörténetét.

Az alapos és igazi történeti elhivatottságról tanúskodó mű egy vármegyéjében rendkívül aktív, bizonyos szociális érzékenységről sem mentes, de azért kiskirályi attitűdökkel jócskán megvert hivatalnokot és politikust mutat be a főispán személyében, aki féltékenyen vigyáz hatalmára. Ezért ellenzi Nagy-Miskolc létrehozását vagy egyes községek amúgy logikus hozzácsatolását Heves vármegyéhez. Érdemei között bizonyosan ott van a tiszai árvízmentesítés megszervezése vagy a bükkaljai barlanglakások felszámolása. Az utóbbiak esetén ugyanakkor Fábán Máté jól illusztrálja az alapvetően 19. századi gyökerű, jótékonykodásra alapuló szociálpolitika határait: az alapproblémát (a lakásadó körüli nehézségeket, a magas bérleti díjakat és a munkanélküliséget) egy efféle beavatkozás nem orvosolhatta abban a régióban, amelyről Szabó Zoltán szociográfiai művei szólnak. Szabó mű-

veinek tanulságait egyébként a szerző jó érzékkel be is építette a kötetbe. Itt jegyzendő meg, hogy bár Borbély-Maczkó 1918-1919-es tevékenysége – a dokumentumok ritkasága okán – homályban marad, így titokzatos megveretése is, a könyv írója nem konfabulál sem itt, sem másutt: amiről nincs forrása, arról becsületesen elmondja, hogy nem rendelkezik róla információkkal. Az életút végéről, a hasonlóképp titokzatos 1945-ös haláláról azonban a lehető legtöbb dokumentumot napvilágra hozza, és az utóélettel, valamint hőse emlékezetével is bőségesen foglalkozik.

Néhány – inkább elírásjellegű – hiba azért maradt a könyvben: báró Bortlik felsőházi tag keresztneve István, és nem József (184.). 1914-ben nem zajlott orosz–japán háború: a két fél egy oldalon állt a központi hatalmak ellenében (48.). És bár a kortárs közbeszédben így szerepel, a történeti földrajz szerint Nagyvárad nem Erdélyben van (38.), illetve a hadtörténetesek bizonyosan felhorkannának a miskolci VII. hadtest doni veszteségeit tárgyaló résznél (202.). (Ha ugyanis az egész magasabb egység „szinte teljesen elpusztult”, akkor hogyan lehet csak négyezer fős a veszteség?) Az sem teljesen egyértelmű, hogy vajon Borbély-Maczkó a két vármegye (Borsod és Gömör-Kishont) szétválasztásának levezényléséért kapott-e Nemzetvédelmi Keresztet (169.). Mert egyrészt erre az odaítélést hírül adó *Belügyi Közlöny* nem utal, másrészt csaknem három évvel a szétválást követően került sor rá, harmadrészt ezt a kitüntetést Teleki Pál kezdeményezésére részben a „régiszegeidiek” számára alapította Horthy Miklós, hogy a kommunizmus elleni, illetve az elszakított területeken „az idegen megszállás alatt [...] a magyar nemzet gyengítésére törekvő erőkkel szembeni” kiállást honorálják, tehát nem közigazgatási érdekért járt.

Ezek a megjegyzések azonban semmi esetre sem csökkentik a kötet érdemeit: a Borbély-Maczkó Emil életéről készült munka olyan friss, a történeti szakma iránt komoly alázatot mutató mű, amely nemcsak inspirál, hanem utat is mutat: így is lehet.

*Ablonczy Balázs*

*Hatos Pál*

## ROSSZFIÚK VILÁGFORRADALMA

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története

Jaffa, Bp. 2021. 608 oldal

„Én egész másképp képzeltem a történelmet.” – A Révai Józsefnek tulajdonított *bon mot* (120.) a hatalom megragadásának módjára, illetve körülményeire vonatkozott 1919 márciusában. Arra, hogy a régit mindenestől eltörlő új világ nem heroikus élet-halál harcban, tűzben és felhőkben alászállva érkezett, hanem zavarba ejtően hétköznapi, cigarettafüstös-kedélyes tárgyalások eredményeként. A resignált észlelés expresszívén láttatja az elképzelt és a realizált feszültségét.

A kiábrándító valóságra való rácsodálkozás mégsem foszlatta szét az illúziót. Az vélhetően szintén nem az elképzelt formában teljesedett be. Az utópia 1919-ben fedezetlennek bizonyult váltóját pár évtizeddel később, a „létező szocializmus” egyenlítette ki. Ezzel egyidőben, a Horthy-kori – markáns narratívával nyomatékosított – diszkvalifikáció és a sztálini, szelektív felejtéssel tetézt száműzetés évtizedei után a Tanácsköztársaság is elfoglalhata „méltó helyét” az üdvtörténetben. (Most már Révai közreműködése nélkül, de talán közelítve ahhoz, ahogy azt a szélső bal egykori ifjú üstököse *ante tempus* képzelhette.) Mindazonáltal az eseményegyüttesből kreált, az 1956-os „ellenforradalommal” szemben is autentikusnak gondolt „forradalmi hagyomány” funkciója túlmutatott a kánonképzés emlékezetpolitikai megfontolásain. A tradíció maga az elaposodott rendszer forradalmi turbósítá-

sának „társadalmi kísérletében” – értsd: utópiájában – is fontos szerepet kapott. A karanténból való szabadulás bizonyos korlátok között a történeti kutatások számára is lehetőséget nyitott. A téma igen terjedelmes historiográfiáját e helyen nem tisztem értékelni (ahogy nem teszem ezt a *Rosszfiúk...* örvendetes módon már-már historiográfiai mértékű visszhangjával sem). A teljesség igénye nélkül mégis meg kell említeni Siklós András, Hajdu Tibor, Péteri György és Borsányi György nevét, kiknek alapvető munkái már az 1960-as évektől kezdve megalapozták azt a rituális ábrázolásoktól jól elkülöníthető tudományos diskurzust, melynek „tényirodalmára” szintézise megalkotásakor Hatos is bizton támaszkodhatott. A szerző 100 évvel az események és 50 évvel az eseményekről írt első monográfia (*Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Bp. 1969.) után megjelent munkája mégsem ebbe a sorba illeszkedik. Módszertani szempontból a *Rosszfiúk...* a szerző 2018-ban megjelent opusával (*Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp. 2018.) „kettő az egyben” kezelendő: az alkotó az 1918-as összeomlás és forradalom történetén és utóéletén töprengve rögzíti világosan az olvasót orientáló kutatói koncepcióját, mely magába foglalja kérdéseit, nézőpontját és szándékát. Itt fejt ki részletezve az összeomlás társadalmi-mentális dimenzióit is. A diktatúra időszakának társadalmi tablója – az azonosulás, alámerülés és túlélés kimeríthetetlen formaváltozatait mintázva – inkább csak az ettől való különbözőést jelzi. A két kötet tudománytörténeti értelemben nem függetleníthető attól a közegetől, amelyet elsősorban a Trianon 100 kutatócsoportnak köszönhető szemléletmódító és gondolatlendítő munkák sora jelez.

Hatos Pál most recenzeált kötetének nívója a gondolkodás paradigmatis – fogalmi és oksági összefüggéseket kereső – módjától való merész elszakadásban áll. Hazai pályán ritka dolog, hogy egy történeti munka szerzője deklaratíve vállalja: „aligha helytálló a történelmi eseményeket bármiféle racionalitás érvényesüléseként tálalni” (*Hatos P.: Az elátkozott i. m. 13.*). Ehhez még hozzátehetjük, hogy bármilyen árnyalt és kimért is a történeti értékelés, nem kelhet versenyre az „emlékezetpolitikai játszmák örök túlerejével” (18.), hiszen az épp a logikusnak és racionálisnak tűnő értelemadás kényszerű igényéből fakad. Hatos számára így magától értetődő és nem bénító a történészek nemzedékeit feszítő probléma – amit a fentebb jelzett első összegzés tudós szerzője, Hajdu Tibor fejezett ki 1985-ben –, miszerint „általános, egységes szempontú értékelést adni 1918–1919 forradalmainak tükröződéséről a »nemzeti tudatban« valójában lehetetlen” (*Hajdu Tibor: 1918–1919. Két forradalom utóélete*. Medvetánc 1984/4–1985/1. sz. 27.). Ahogy nem kedvetleníti el az a már 1999-ben papírra vetett keserű Hajdú-megállapítás sem, mely szerint „néhány évtizeddel ezelőtt még abban reménykedtünk, hogy közeleg az idő, mikor a Magyarországi Tanácsköztársaság történetéről is befejezett múlt időben, nyugodt objektivitással lehet írni. Be kell látnunk tévedésünket”. (*Hajdú Tibor: A Tanácsköztársaság a történetírásban*. Tények és hiedelmek. *História* 1999/4. sz. 13.) Merthogy nem lehet. Hatos programja: a morális ítéleteket kerülve valamiképpen jelen lenni az egykori jelenben, arra törekedve, hogy a dolgokat a szereplők szemével lássa. Ebben a perspektívában a valóság sem nem koherens, sem nem teleologikus. Másfelől az azonosulás természeténél fogva sem lehet objektív művelet, hanem a szerző szubjektív valóját igényli. A kötelező távolságtartás a megértés akadálya. Ez a kutatói hozzáállás teszi lehetővé, hogy Hatos története nem akad el a felismerésnél, hogy az 1918–1919-es forradalmak eseményei „ellenállnak a politikai-ideológiai értelmezések megszokott logikájának” (415.). Ezért képes elengedni azt az igényt, hogy birtokba vegye, „uralja” a történelmet, vagy akár „csak” teljeskörű konszenzussal bíró elbeszélést nyújtson. A „csele” működik: a „történelem terhétől” (Hayden White) szabadulva már áradhat az elbeszélés, a szellemet gátló elvárások nélkül láttatva az egykori dolgok, események, érzések és döntések „vad közelségét”, olyanokat is, amelyek a hivatalos emlékezet kánonjaiból már rég kihullottak, mint oda nem illő, felesleges részletek (*Hatos P.: Az elátkozott i. m. 15.*).

Exkurzus: a történelemdidaktikai, tantárgy-pedagógiai megfontolások a befogadók lehetőségeit és adottságait fürkészik. A múlt közvetítésének módjáról felhalmozott tudás ezért a történetet írók számára sem lehet közömbös. Itt és most *Jerome Bruner* kevésbé olvasott, Az ok-

atás kultúrája (Bp. 2004.) és *Knausz Imre: A múlt kútjának tükre. A történelemtanítás céljairól* (Miskolc 2015.) című könyveire kell utalnunk.

Hatos analitikus fogalmak és a narratívák közötti egyensúlyozás vagy állásfoglalás helyett a bruneri értelemben vett narratív gondolkodási formára épít. Nem mondja, csinálja. Elbeszélő módja nem az „igazság” megragadására törekszik, hanem a valószerűség, az életközelség a kritériuma. A miértekre keresi a választ, de valójában a hogyant fejt ki, a személyes történetek vagy a történetet megidéző jelenet, motivikus elem historikus keretbe helyezésével teremt lehetőséget a múlt eseményeihez való kapcsolódásra, hogy egyidejűként táruljon fel a visszatekintés során is a dolgok színe és fonákja. A narratív gondolkodás fontos rendező elve az intencionalitás, az, hogy a szereplők mit élnek meg, érzékelnek, várnak az esemény során. Hatos kivételes érdeme, hogy kíváncsi és megértő érdeklődéssel közelítve, nagy empátiával tárja fel és teszi láthatóvá az összefüggések – intencionális állapotokon át érvényesülő, a cselekvésekhez vezető szándékokat és vélekedéseket is magában foglaló – hálózatát.

A döbbenetes szakirodalmi és forrásbázis mellett ebből a perspektívából fedezi föl és használja ki nagy erudícióval a Tanácsköztársaság és általában a két forradalom emlékeitől ihletett, személyes élményekből fakadó irodalmi alkotások, hőseposzok és fedősztorik történeti értékét. Hatos írásának sajátossága, hogy az akkor és ott viszonyait pazar vendégszövegek sokaságával, azokat a mai közbeszéd nyelvi eszközeivel kommentálva egyszerre érzékelteti a korszak hangulatát, és teszi érintetté az olvasót. Csak a recenzió műfaji sajátosságai miatt, az objektív (sic!) ítésk szerepében jegyzendő meg, hogy a szövegalkotás *Az elátkozott köztársaság* esetében fegyelmesebb, mint a *Rosszfiúk...-ban*, de az olvasói élményt nem zavarta meg, hogy olykor-olykor megcsúszott a toll. A burjánzó intertextuális és interkulturális utalások nem pusztán illusztrációk, hanem a narratíva hangulatot és miliót teremtő kulcselemei. Hatos így töpreng, miközben szemtelen kíváncsisággal kukucskál be és lebbent föl, von kérdőre és mutat rá, hökkent meg és készlet újragondolásra. Ha pedig félreértetlen nyomra bukkan, leplezetlenül bátorodik „szálszál ellen fészülni a történelmet” (Walter Benjamin). Nem áll szándékában ellentörténelmet írni, fellázadni, csak meg akarja szakítani a jelenben élő múlt uralmát. A *Rosszfiúk...-ban* nincs érinthetetlen tekintély, képzet vagy interpretáció. Megkockáztatható, hogy ha az életre keltett árnyak Lukácstól Szabó Dezsőig és Kunfitól Máraiig valóban életre kelnének, becsületsértési-rágalmazási perek sora várna a szerzőre, holott tolla alatt csak a zárt képzetek szövedéke feslik föl mindig valahol... De a király is meztelen. A baloldali (szociáldemokrata) hagyomány máig nem dolgozta föl, hogy március 21. a demokratikus kibontakozás lehetőségének végét jelentette, ahogy a Kormányzótanácsban és a diktatúra más vezető szerveiben való markáns szocdem jelenlét tényét sem követte az örökösök részéről *Vergangenheitsbewältigung*. A jobboldalnak pedig több más mellett azzal kellene megbirkóznia, hogy a Tanácsköztársaság tényleges jogalapját az antant igényeivel a területi integritás de facto védelmében szembeszegülő politikája jelentette, míg a „nemzeti önérték megriadt fehér táltosára felpattanó Horthy Miklós rendszere azáltal szilárdult meg, hogy képviselői visszafogták a harci paripákat” (389.).

Az elbeszélés nyelvi regisztere vélhetően nemcsak a rögzült konvenciók és a kivasalt terminusok béklyóitól védte meg a szerzőt, hanem azt is elősegítette, hogy elaknásított területen is fesztelenül mozogjon. Hatos nem elégszik meg azzal, hogy a „judeobolsevizmus” 1920-as években rögzült, hidraként újra és újra felbukkanó képzetének reprezentációját és funkcióját elemezze, hanem a zsidóság és kommunizmus rendkívül összetett interakciójának történetébe is beavatja olvasóját. A Tanácsköztársaság vonatkozásában a zsidók döntő többsége – akkor és ott egyértelmű volt, hogy kikre tekintenek zsidóként – sohasem volt és nem is lett kommunista. Tegyük hozzá, 1945-ben sem. Többségük a kommunista kaland ellenfele és kárvallottja volt, csak róluk éppen kevésbé szólnak történetek. Hatos végre ezen esetekből is ismertet jó párat. A „zsidóuralom” konstrukciója azokra a kommunista zsidókra épült, akik nem akartak többé zsidók lenni. Hatos arra is rámutat, hogy a román támadással egyidőben felfedezett és a terror indokaként hangoztatott ellenforradalmi akti-

vítás – „Veszélyben a hon« – és ők ébredeznek” – még nyomokban sem „tartalmazott” szervezett ellenállókat: „Egészen 1919 nyár végéig a kommunista proletárdiktatúra alternatívája nem a »keresztény kurzus« ellenforradalma volt, hanem a szocdem szakszervezetek Szaktanácsa” (166–167.). Ezekhez hasonlóan elfeledett a bolsevizmussal szembeni eltökéltségüket az ukrán sztyeppe helyett a magyar Alföldön demonstráló román katonák tizenegy hónapon át tartó szabadrablása és kegyetlenkedése is. „Ez az időszak olyan a magyar történelmi emlékezetben, akár egy fekete lyuk.” (343.)

A magyar történelem első totalitárius kísérlete a legkevésbé sem eredményezett monolit hatalmat. A Hatos által paradoxonok sorozataként leírt időszak avantgárd viszonyai között nem is szerveződhetett valódi rendszerré „a proletariátus diktatúrája”. Az apokaliptikus hajsza végére csak azt sikerült felszámolni, ami a polgári állam(iság) rendszereiből addig még megmaradt. A *Karamazov testvérek* és az *Ördögök* deliráló alakjai a fortélyos félelem televényéből előlépve történelmi cselekvőként léptek színpadra, egy kétségbeejtő történelmi szituációban keltve a lehetségesen túlmutató csalóka reményt. A vajúdo új világban egyszerre lüktetett harag, progresszió, absztinencia és terror, rajongás és rettegés, honmentés és világforradalom, esztétikum és életreform. Historizálva sem egységes alakzat. Hogy zárvány-e? A „valóságban minden összefonódik”, szól a *Zsivágó doktor* főhősnőjével az opus zárómondata (479.). A *Roszfűk...* nem „zárványtörténet”. 1919. március 21-ének minden esetlegességével együtt is van történelmi kontextusa, és mi bizonyítaná jobban a történetiségét, mint az, hogy máig is hat? Lehet-e zárvány a Horthy-korszak politikai rendszerének, közbeszédének, kultúrpolitikájának stb. egyik legfontosabb hivatkozási alapja, még ha a rendszert megalapozó törvény (1920. évi I. tc. preambulum) (állam)jogi értelemben is zárványnak minősítette azt? Zárvány-e a nyilas rémuralomnak a kommunista rosszfűk uralmánál csak pár héttel hosszabb tobzódása? Esetleg Rákosi Mátyás regnálása? A dolgoknak történetük van, amelyben egyszerre van jelen a megszakítottság és a folytonosság. Csak a változás az, ami állandó. A múltról szóló kánon lehet éppen „zárványoktól” megszabadított, magától értetődő probléma-mentes adottság, csak a múlt akkor előbb-utóbb önálló életre kel. De hogyan lehet konszenzusos interpretáció nélkül közös múltként befogadni azt? Ez lehet Hatos alkotásának tétje.

Végül zezel összefüggésben egy talán illetlen kérdés: lehet-e történetírói eszköz a nevetetés? Csak mert a *Roszfűk...* a Tanácsköztársaság nevetéses arcát (is) megmutatva dönt tabukat, paradigmátikus „megfejtés” nélkül oldva el a múltat a jelentől.

Bánkuti Gábor

Gyurgyák János

## ELVESZTETT ILLÚZIÓK – MEGTALÁLT TÖRTÉNELEM

Osiris, Bp. 2021. 618 oldal

A Wikipédia, korunk gyakran lesajnált, de majdnem mindenki által használt lexikona szerint az 1956-ban született Gyurgyák János egyszerre történész, szociológus, könyvkiadó és lapszerkesztő. Ha „csak” történésznek neveznék, talán többen látnák benne korunk egyik legszélesebb érdeklődésű, legolvasottabb és legtermékenyebb magyar historikusát. Lapszerkesztői, sikeres és rendkívül hasznos könyvkiadói működése mellett terjedelmes és alapos eszme- (de egyben) politikatörténelmi monográfiák szerzője. Az, hogy hozzászól a napi politikai, közéleti kérdésekhez is, semmit nem von le történetírói teljesítményéből, ahogyan arra számos példát szolgáltat a magyar historiográfia. Gyurgyák több tudományágat is felölelő tanulmányai, valamint széles-

körű, az oroszra is kiterjedő nyelvtudása tette lehetővé, hogy a modern kori magyar történelem mellett az európai történelemben is példás jártassággal írjon izgalmas tanulmányokat is.

Jó három évtized során megjelent írásokból, előadásokból és interjúkból állította össze a szerző ezt a vaskos kötetet. Csupa lebilincselő, elgondolkodtató, de nem gyorsolvasásra való olvasmány. A jövő nemzedékeknek is szánt mondanivalója szerint modern történelmünk a zsákutcák, rossz döntések sorozata, belenyugvás hazugságokra épülő rendszerekbe. Úgy látja, hogy egy újabb történelmi katasztrófa elkerülésének, a jelenlegi társadalmi és politikai szakadás felszámolásának az egyik feltétele közös nevezőre hozni a múltunk kulcsfontosságú eseményeiről fennálló, sok esetben homlokegyenest ellenkező nézeteket. Vegyük sorra, hogyan próbálja a szerző ebben az új, eddigi szemléletét mintegy összegző könyvben megtalálni a konszenzuális magyar történelmet.

Gyurgyák a történelmünket végigkísérő hibának tekinti az illúziók kergetését, saját szerepünk és jelentőségünk túlértékelését, miközben mindenre magyarázat és mentség az állandó balsors, hogy „egyedül vagyunk”, a rosszindulatú, ellenséges, megszálló, jobb esetben csak cserbenhagyó nagyhatalmak játékszereként. A tipikus jobboldali hibák baloldali ellentétje: javíthatatlan rebellis, reakciós nép, tele feudális csökevényekkel, az utolsó csatlós. Gyurgyák azt javasolja, hogy nézzünk szembe saját hibáinkkal és lássuk be: igen gyakran magunk okoztuk bajainkat. Több írásban is kárhoztatja a mentalitás különféle formáit, így a meghunyászkodó, de egyben úrgyűlölő jobbágyit, illetve a nemesi-úrít, s hogy ezeket elitünkben, értelmiségünkben nem váltotta föl a valódi polgári gondolkodás (32–33.). Mindezzel magam is egyetértek, ám kevés esélyt látok arra, hogy a dichotómiákat beláthatón időn belül meghaladva a vitatott jelenségekben vagy a történelmi személyek megítélésében egyetértésre lehessen jutni. Rádásul a magyar hibákhoz hasonlóak jellemzik a többi kelet-közép-európai népet is.

Szerzőnk Oscar Halecki, Norman Davis, Fernand Braudel és kiemelten Szűcs Jenő „három Európa” fogalmával egyetértve fenntartásokkal fogadja a „kompország”, az orosz és a német nagyhatalom, „a két pogány” közé szorult régió népszerű tételét. Leszögezi, hogy Kelet-Közép-Európa, és ezen belül a Szent István által létrehozott állam számára „a nyugat-európai fejlődés volt és maradt a modell” (238.). Ez a fejlődés viszont eltért a nyugat-európai társadalomtól abban, hogy „működésmódja alapvetően nem jogi-intézményi-formális, hanem kapcsolati-intézménykerülő-informális” (256.), tehát a nyugati fejlődés deformált változata. Egyformán hibásnak tartja a vak Nyugat-imádatot és az „ex Oriente lux” jegyében a Kelet felé fordulást. Csak egyetérteni tudok Gyurgyákkal, hogy a múlt századi traumáinkban meghatározó szerepe volt a magyar társadalom szerkezeti hiányosságának, a polgárság gyöngeségének, és hogy a növekvő középosztályban nem a polgári, hanem a dzsentri-úri mentalitás vált uralkodóvá. A magyar kapitalizmusban élenjáró német és zsidó háttérűek 1944 és 1957 közötti részleges elpusztítása, kitelepítése, illetve külföldre menekülése hozzájárult a napjainkban is uralkodó mentalitáshoz, sőt a politika alakulásához is. Egyetértek, hogy a rendszerváltozás nagy esélyt adott a kívánatos „polgári közép” megerősödésére, ennek elmaradását Gyurgyákkal együtt fájdalom, fő oknak azonban nem a kárpótlás és a privatizáció választott formáját, hanem inkább azokat az anomáliákat tartom, amelyeket az emberi gyarlóság és „a létező szocializmus” után hihetetlenül fölerősödő mohóság, gazdagodási vágy hozott létre.

A szerző legszebb korszakunknak és hagyományunknak a 19. századi magyar szabadelvűséget tartja, amely autentikus magyar jelenség, az európai liberalizmus, konzervativizmus és nacionalizmus ötvözete. A kor vezető, meghatározó politikusai – éles, ám jórészt elfeledett belső vitáik ellenére – ma közmegbecsülést élveznek, de értőjük, követőjük kevés. Az általuk fémjelzett kor akkor ment át hanyatlóba, amikor az újabb nemzedékek letértek a reformkor örökségéről: a választójog bővülés helyett szűkült, a szegényparaszt és még inkább a zsellér lenézett maradt, az agrármozgalmak rendőri, azaz csendőri ügyek lettek, az emberibb életet követelő munkások „hazátlan bitang”-nak minősültek, a magyarnyelvűséggel nem azonos

„hungarus”-ból nem lett a nem-magyar nemzetiségek által is elfogadható valódi politikai nemzet, mint a brit. Hajlamosak vagyunk abban keresni a kudarc gyökerét, hogy nem sikerült a magyar nyelvet a közélet és a hadsereg, pláne a templomok nyelvéné tenni, de ha a valóságban szerencsére nem létező „könyörtelen magyarosítás” révén ez sikerült is volna, az elmúlt fél évszázad etnikai reneszánsza fényében ez sem tette volna magyarrá a történelmi ország egész népességét. Mielőtt azonban a magyar szabadelvűség „unhappy ending”-jéhez, a dualizmus korát lezáró forradalmakhoz és Trianonhoz érkeznénk, szólni kellett azokról a kísérletekről, amelyek a végkifejlet elkerülését vagy legalább elodázását szolgálták. Úgy látom, hogy Gyurgyáknak is ez a legkedvesebb témája, Tisza István, Ady Endre és Jászi Oszkár sziszifuszi küzdelmei a történelmi ország megőrzésére.

A szerző alapos historiográfiai áttekintést nyújt a Tisza-irodalomról, anélkül, hogy itt elmondaná saját véleményét erről a hol eltűzöttan csodált, hol eltűzöttan bírált tragikus hősről. De megteszi ezt a kötet legfrissebb tanulmányában, a kismonográfiának is beillő „Ady-dilemmák”-ban, ami persze a politikába beleszóló költővel foglalkozik. Jogos a gyakori párhuzam, azaz kontraszt Tisza és Ady között? Gyurgyák elemzése hozzájuk kapcsolja Jászi Oszkárt is. Megfogalmazása szerint Ady – velük szemben – csak a politikába beleszóló, de abban diletáns értelmiségi volt. Költészete és a kor politikájának alapos és mély ismeretében mutatja be olvasójának e három nagyságnak a magyarsághoz, a korabeli radikalizmushoz, a magyar zsidósághoz, a hazai nemzetiségekhez és a valláshoz fűződő bonyolult viszonyát. Ebbe épül be egy tömör és szerintem nagyon találó portré Tisza politikai nagyságáról és végső csődjéről (83–89.), valamint arról, ahogyan Jászinak és radikális politikai barátainak nemes szándékai kudarcba fúltak. Mindhármuknál megállapítja a magyar gondolat és a szabad gondolat (Litván György) összeegyeztetésének sikertelenségét. Ennek volt az áldozata a polgári radikálisok művelt, de kis létszámú és kis befolyású csoportja.

A nemzetiségi kérdésben Ady és Jászi egyetértése nem volt teljes, mutatja ki Gyurgyák, bár mindketten illúziókat kergettek a tekintetben, hogy van olyan demokratikus megoldás, amit a nemzetiségek elfogadnak, lemondva az elszakadásról. Ady kálvinizmusa nyilván mélyebben gyökerezett, mint az áttért, de reformátusságát haláláig megőrző Jászié. Mindketten mélyen hittek a zsidóság asszimilációjában, tartósan magyarrá válásában. E tekintetben nem osztom Gyurgyák pesszimizmusát: a cipszerek, svábok, szlovákok és jóval kisebb mértékben a románok és a szerbek esetében az asszimiláció működött, sőt sok buzgó neofitát termelt, a zsidóság vonatkozásában pedig még a holokauszt borzalma sem semmisítette meg azt teljesen. Megannyi honfitársunk (például 1956 számos hőse) mellett a magyar nyelvet ma is őrző izraeli állampolgárok tanúsítják ezt. A szerző azt a kérdést is körbejárja, hogy miért került Jászi „liberális szocializmusa a politikai eszmetörténet lomtárába” (468.). Gyurgyák ezt éles kapitalizmus-ellenességével magyarázza, szerintem a Kommün, majd a Horthy-korszak propagandája után az 1948 után szocializmusnak nevezett diktatúra mért rá halálos csapást. Ez nyilvánult meg az SZDP 1990-es választási kudarcában, majd az SZDSZ átmeneti tündöklés utáni eltűnésében.

Gyurgyák imponáló és empatikus jártasságát a modern kori magyar történelemben és annak historiográfiájában nagy monográfiái mellett jelen tanulmánygyűjteménye is igazolja. Ami azonban ritka a magyar történelem művelői között, az az elmélyült világtörténelmi tájékozottsága. Példája ennek az első világháború „őskatasztrófájának” tömör és példásan tárgyilagos bemutatása a régibb és a legújabb nemzetközi szakirodalom felhasználásával. Ezért tudja a szerző magyar eszmetörténetet a fejlett világ szellemi mozgalmainak keretébe helyezve tárgyalni.

Kudarcos 20. századi történelmünk alapja a trianoni békeszerződés. A szerző erről összeállított ezer oldalas antológiája (Trianon 100. Vérző Magyarország – Emlékező Magyarország I–II. Bp. 2020.) nem azt a nézetet támasztja alá, hogy csak az a magyar, akinek fáj, hiszen a téma tárgyilagos külföldi ismerői is igazságtalannak és egész Közép-Európára nézve



károsnak tekintik. Inkább fogalmazási, mintsem tartalmi különbség kettőnk között, hogy bár elkerülhetetlen volt a történelmi ország megszűnése, de nem az 1920-ban kijelölt határokkal. Az sem volt törvényszerű, hogy az utódállamok centralizált, úgymond nemzetállamokként és nem autonóm területek föderációjaként jöttek létre. Trianon meghaladására, azaz a nemzeti kisebbséggé vált nemzetrészek jövőjére vonatkozóan Gyurgyák tizenegy szóba jöhető megoldást vesz sorra. Racionális és felelős megoldást valóban csak a maradék ország belső megerősödése és az ebből eredő tekintély, súly jelent, továbbá a kiegyezés a szomszédokkal, ennek azonban előfeltétele, hogy a szomszédos nemzetek egyezzenek ki magyar kisebbségükkel. Ezt nagyban elősegítheti az Európai Unió, esélyt erre pedig egy abban konstruktív szerepet betöltő Magyarország nyújthat.

Szinte az egész, Horthy nevével fémjelzett korszakot jellemzi Bethlen István, „egy nagy magyar politikusi osztály utolsó jelentékeny képviselője” (435.) két véglet közötti megítélése. Gyurgyák ezt a rá jellemző tárgyilagossággal és alapossággal mutatja be. Egyet lehet érteni értékítéletével, miszerint Bethlen „politikai teljesítményéért megérdemli tiszteletünket [...], de a jövő felé utat mutató zászló nem lehet sohasem” (435.). A reformkortól a Rákosi-korszakig tartó történelmünkről egyedülálló keresztmetszetet kínál Szekfű Gyula életpályája és munkássága. Jogosan állapítja meg Gyurgyák, hogy „képzlet, konceptuális érzékenység, problémalátás, végül pedig íráskészség” (370.) találkozása a jó történetírás alapkövetelménye. Azt már én állítom, hogy nincsen magyar történész, akire Szekfű ne gyakorolna hatást. Három tanulmányban is értő, egyben meggyőzően kritikus elemzést kapunk e kimagasló történetíró eszméiről, kora társadalmát és politikáját javító szándékairól. Noha Szekfű „meddő törekvés”-nek mondta (372.), hogy a történelem az élet tanítómestere, de tudományos életművére és publicisztikai tevékenységére rányomja a bélyeget igyekezete, hogy nemzete küzdje le belső társadalmi, gazdasági, politikai és lelki hibáit, vagyis térjen jobb útra. Gyurgyák részleges fölmentő magyarázatot ad arra, hogyan jutott el Szekfű „a forradalomellenes reformkonzervatívizmustól a forradalom és a szocializmus elfogadásáig” (404.), hogy „mintegy letette a fegyvert a baloldal előtt” (379.). Én a bolsevizmust nem nevezném baloldalnak, hiszen fölszámolta a szociáldemokratákat és a szociális problémákat átérző népi írókat követő pártirányzatokat.

Gyurgyáknál – mint minden felelősen gondolkodó állampolgárnál – a múlt ismerete nem öncél, hanem tanulságok keresése. Miért siklott félre jó száz év alatt annyi rendszerváltozás? Mit üzen a múlt a jövőnek? Kétszáz év alatt hogyan alakult a magyar nemzet fogalma, a nemzeti érzés írók és politikusok gondolatai és hatásuk nyomán? Ezekre a kérdésekre keresik a választ a kötet kiemelkedően fontos tanulmányai a „nemzet által világosan” cím alatt. Itt olvashatunk arról: mekkora hiba, hogy a valódi, nem kommunista baloldal nagyobb része érzéketlen volt a nemzeti kérdésben, valamint arról is: mennyire fontos lenne széles körben megérteni, hogy a nyolc országban szétszakítva élő magyar nemzet megmaradását, jövőjét nem a (nem is létező) nemzetállamok Európája, hanem a nemzetek Európája biztosíthatja. Ezt a problematikát a kötet végén szereplő közéleti, politikai írások, interjúk taglalják, ezek Gyurgyák életművének nem kevésbé fontos részét jelentik. A kötet pedig a maga egészében tanúsítja, hogy szerzőnk mennyire alaposan ismeri a magyar történetírást, annak legjobb képviselőit, akik – kimondva, mint Szekfű és kimondatlanul, mint Szűcs Jenő – a nemzet jobb jövőjét szolgálták.

*Jeszenszky Géza*



## E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

*A. Sajti Enikő* az MTA doktora, professor emerita  
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

*Ablonczy Balázs* PhD, egyetemi docens  
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

*Bánkuti Gábor* PhD, egyetemi docens  
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

*Csapody Tamás* kandidátus, egyetemi docens  
Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet, Budapest

*Font Márta* az MTA doktora, professor emerita  
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

*Gulyás László Szabolcs* PhD, főiskolai docens  
NYE Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza

*Jeszenszky Géza* kandidátus, egyetemi magántanár  
Budapest

*Kollár János Miklós* PhD-hallgató  
ELTE Művelődéstörténet Doktori Program, Budapest

*Ordasi Ágnes* PhD, levéltáros  
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

*Pilkhoffer Mónika* PhD, egyetemi docens  
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

*Tringli István* az MTA doktora, tudományos tanácsadó  
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet,  
Budapest

*Umbrai Laura* PhD, tudományos munkatárs  
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,  
Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával  
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

## CONTENTS

### SOCIAL AND ECONOMIC CHALLENGES – BIG CITY REACTIONS

- Ágnes Ordasi*: The Impact of Timber Industry and Timber Trade on the Urban Space  
in Fiume between 1867 and 1918 .....5
- Laura Umbrai*: The History of Swine Fattening and Trade at Budapest  
in the first Half of the Twentieth Century.....33
- János Miklós Kollár*: Housing Trianon Refugees and the Construction of  
Small Tenements at Debrecen .....59
- Mónika Pilkhoffer*: The Transformation of the Urban Structure and Outlook of Pécs  
between the two World Wars..... 81

### ARTICLES

- László Szabolcs Gulyás*: The Swarcz Case. The Logistics and Costs of Litigation  
in Late Medieval Hungary .....115
- Tamás Csapody*: Jehova's Witnesses and Arrow-Cross Terror in Western Transdanubia.  
Individual Destinies from the Internment Camp of Nagykanizsa  
to the Executions at Körmend ..... 155

### BOOK REVIEWS

- Adrian Jusupović*: The Chronicle of Halych-Volhynia and Historical Collections  
in Medieval Rus' (*Márta Font*) ..... 189
- Bee Yun*: Wege zu Machiavelli. Die Rückkehr des Politischen im Spätmittelalter  
(*István Tringli*) ..... 192
- Papp Árpád (szerk.): Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának  
krónikája és dokumentumai (*Enikő A. Sajti*) ..... 194
- Fábián Máté*: Egy fajvédő főispán a Horthy-korszakban. Borbély-Maczkó Emil  
(1887–1945) (*Balázs Ablonczy*) ..... 197
- Hatos Pál*: Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság  
története (*Gábor Bánkúti*) ..... 199
- Gyurgyák János*: Elvesztett illúziók – megtalált történelem (*Géza Jeszenszky*) ..... 202
- AUTHORS OF THIS ISSUE..... 207

